

Турдиева Гүлкайыр

И. Арабаев ат. КМУнун Кыргыз тили жана окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Турдиева Гүлкайыр

Магистрантка кафедрасы кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Turdieva Gulkaayr

Master's student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

ГИДРОНИМДЕРДИН УЛУТТУК АН-СЕЗИМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ ГИДРОНИМОВ НА ЭТНИЧЕСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ НОСИТЕЛЯ

THE DIRECT INFLUENCE OF HYDRONYMS ON THE ETHNIC IDENTITY OF THE BEARER

Аннотация: Бул макалада изилдөөчү гидронимдердин лингвоконцептуалдык негиздеги илимий онтологиялык мазмунун ар тараптуу терен изилдөө менен биргеликте улуттук ан-сезимдин элдин тили менен эриш-аркак өнүгө тургандыгына токтолгон. Бир эле мезгилде гидронимдер аркылуу тилди алып жүрүүчү элдин дүйнө кабылдоосу айкын чагылдырылып, ар бир чөлкөмдүн лингвистикалык картинасы улуттук ан-сезимдин калыптануусуна өбөлгө боло тургандыгы теориялык жактан терен талдоого алынган.

Аннотация: В этой статье автором анализирована научно-антологическая значимость названий гидрообъектов и комплексно исследовано лингвоконцептуальное содержание гидронимов как основы миропонимания носителя как таковой. В то же время, на конкретных примерах показаны взаимосвязь исторического развития национального языкового сознания с формированием лингвистической картины определенной территории, т. е. гидронимическим ареалом.

Annotation: In this article, the author argues that cognitive linguistics is the theoretical basis of expression of anthropological problems.

Kyrgyzstan is perhaps the best place on earth to explore the reality of phrase “the sweep of history”. Nothing symbolizes Central Asia’s role as conduit between cultures better than the hydronymy on the Silk Road. So, in that article explored river names and names of surreal blue lakes. It shows a close relationship world-acceptance of human, cognition, worldview, stored in memory, as well as the inheritance in other mental side of cognitive linguistics language with anthropology.

Негизги сөздөр: этимон, гидроним, этноним, когнитивдик лингвистика, концепт, этномаданият, лингвоконцептуалдык кабылдоо, концептосфера, когнитив, фрейм, жаратуучу грамматика, психолингвистика, дүйнө туйюму, эске тутуу, планетардык форма, изафет.

Ключевые слова: этимон, гидроним, этноним, когнитивная лингвистика, концепт, этнокультура, лингвоконцептуальное восприятие, концептосфера, когнитив, фрейм, поражающая грамматика, психолингвистика, мировоззрение, этническая память, планетарная форма, изафет.

Keywords: toponym, hydronym, cognitive linguistics, concept, ethnic culture, lingvokulturologi aspect, psycholinguistics, perception of the world, stored in the memory.

Гидронимдердин тарыхтын эн бир ишенимдүү далили боло ала тургандыгы жана кыргыз тилин терен изилдөөдө негизги таяныч, илимий табылга катарында кызмат кыла тургандыгы менен байланышкан [1, 4-16]. Мына ошондой эле азыркы кыргыз жергесинде жолуккан гидронимдер жалпы эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн [6,18], ошонун ичинде, кыргыз тилинин тарыхына тиешеси бар баалуу фактылардын булагы болуп саналат. Биз изилдөөбүздө азыркы мезгилдин заманбап талабы болгон Кыргызстанда жолуккан кээ бир гидронимдердин этимологиясына, структурасына жана маанисине кайрылабыз. Аталган лингвистикалык жана тарыхый мыйзам ченемдүүлүк биздин темабыздын актуалдуулугунун негизи экендигин белгилеп кете алабыз.

Кыргызстанда жашаган жергиликтүү калк жалпы эле түрк урууларына, алардын тилине жакындыгы бар экендиги жана эски түрк тилдик абалынан сакталып калган элементтерди алып жүрө тургандыгы бизге белгилүү болду [1,10]. Кыргызстан гидронимиясынын мындай лингвистикалык уникалдуулугу жалпы эле кыргыз элинин жана тилинин тарыхындагы көз жаздымда калган маанилүү жактарын айкындамакчы. Мына ушул себептен да өз учурунун белгилүү тилчиси жана тарыхчысы А. Д. Хромов «Топонимия Верхнего Зеравшана» деп аталган эмгегинде алгачкы кылымдарда эле кыргыз уруулары Памир тоо кыркаларын жердегендигин эскерет. Ошондуктан азыркы геосаясаттын шартында жана кыргыз элинин жана тилинин тарыхында орчундуу маселе болгон Кыргызстандын гидронимиясы актуалдуу бойдон кала берет. Кыргыз уруулары жалпы эле евразия континентиндеги түпкүлүктүү жана байыркылардан болуп саналат. Ошондой эле кыргыз уруулары башка системадагы тилди алып жүрүүчү элдер менен маданий-экономикалык карым-катнашта болушуп, алардын тилдик маданиятынын өнүгүүсүнө өз таасирин көрсөтө алган. Арийне, тилдик толеранттуулуктун белгиси катарында башка тилдерден кирген, айрыкча, флективдүү тилдерден кирген гидронимдерди түрк уруулары кенири колдонгон. Мындай тарыхый жагдай азыркы Кыргызстандын гидронимиясындагы айырмачылыктарга негиз болгон. Белгилүү тарыхчы В.П.Алексеев өз эмгегинде «маданият бир гана экономикалык ишмердүүлүк аркылуу гана берилбестен, лингвистикалык элементтердин таралуусу жана географиялык, диний, социалдык процесстердин эриш аркак өнүгүүсү менен да мүнөздөлөт» - деген пикирин айтат [5,59]. Албетте кыргыз тилиндеги активдүү гидронимдерди монгол жана ислам дини менен байланыштыруу бир жактуу гана кабылдоо болуп саналат. Анткени алтай дооруна тиешелүү болуп саналган көп сандаган гидронимдер жана оролексемалар уруулардын өз ара карым катнашы, тилдик маданияты камыр-жумур болуп бир тутумга айлануусун чагылдырат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги гидронимдерди окуп үйрөнүү, аны илимий жактан жеткиликтүү изилдөө түрк элдеринин мыйзам ченемдүү өнүгүү тарыхындагы маанилүү этап болуп саналат. Кыргызстан оболусундагы жалпы оролексемалардын жана конкреттүү жер-суу аттарынын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык табиятын терен талдоого алуу. Ошондой эле Кыргызстан гидронимиясындагы топоформанттарга негизделген гидронимдер жалаң гана экономикалык жана диний максаттагы көрүнүш болуп саналбастан, тилдик маданияттын жетишкендиги катарында кароо. Бир эле мезгилде түрк тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн тилдик саясатын бекемдөө жана кыргыз тилин өнүктүрүүгө салым кошуу катарында гидронимдердин каталогун түзүү, Кыргызстандагы элдердин ортосундагы тилдик, экономикалык жана маданий байланышты өркүндөтүү.

Ошондой эле Кыргызстан гидронимдеринен биз өзүбүздүн ата-бабаларыбыздын этно-тарыхын, философия менен маданиятын, социалдык, мамлекеттик түзүлүшүн жана тилинин калыптанышынын, өнүгүүсүнүн тилдик өзгөчөлүгүн баамдоого мүмкүнчүлүк алабыз. Жалпы гидронимдик катмарды мүнөздөгөн гидронимдер кыргыз тилинин өнүгүү этабында тыбыштык адаптацияны гана башынан өткөрүп тим болбостон, фонетикалык жактан калыптануусун улунтат. Гидронимдердин сырткы тыбыштык оболочкасындагы түрдүү өзгөрүүлөр түрк тилдеринин структуралык ички мыйзамдарына карай ишке ашырылып, грамматикалык жактан таризделген. Мисалы үчүн байыркы түрк тилдик абалын чагылдырган активдүү **нарын, суг//суу, чүй//чай** оролексемалары тилдик чөйрөгө жана ареалдык өзгөчөлүккө жараша колдонулуп, түрдүү варианттарында жолугат. Мисалы, Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө Ат-Башы, **Талас, Ысык-Көл, Сары-Жаз** д. б. с. жолукса, түштүк тарабында Сузак, Гар-Булак, Кыра-Сай, Гары-Суу, Исфайрам түрүндө арбын жолугат. Жогоруда келтирилген негиздин архетиби, б. а. этимону болуп саналган байыркы түрк тилиндеги суг, жана **йулаг** гидронимдери азыркы күнгө чейин ички формасын жоготпогон менен тыбыштык жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учураган. Мындай тыбыштык жактан болгон алгачкы, же болбосо сырткы өзгөрүүнү Н. Жапаров өз изилдөөлөрүндө кыргыз тили тарабынан арткы тандайчыл **г** тыбышынын нейтралдашуусу менен түшүндүрөт. Ошондой эле изилдөөчүнүн ою боюнча байыркы түрк тилине мүнөздүү болгон **г** артчыл үнсүзү мыйзам ченемдүү фонетикалык көрүнүш болуп саналгандыктан, кала берсе сөз курамынын бардык позицияларында адаптацияга учурайт. Мисалы, **саан <сагын; жаан<жагын; суу<суг** ж. б. Ошол эле учурда Кыргызстан гидронимиясында азыркы күнгө дейре өз активдүүлүгүн сактаган суу гидронимин кыргыз топонимиясындагы сай гидрониминин синоними катарында жолуктурабыз.

Биз үчүн гидронимдердин тилдик материалдары өзгөчө баалуу. Ошондуктан аларды ар тармактуу изилдөө муктаждыгы жана анын актуалдуулугу да ушул маселеге тикеден тике байланыштуу. Түштүк Кыргызстандын Баткен, Ош, Жалал-Абад областарындагы тилдик өзгөчөлүктөр Кыргызстан гидронимиясында кенири орун алган. Бул жагдай да кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүшүнө Кыргызстан гидронимиясынын тикеден тике тиешеси бар экендигинен кабар берет. кирет.

1940-жылы Мурзаевдин «Памир кыргыздарынын географиялык терминдери» аттуу статьясынын чыгышы менен Кыргызстандын гидронимиясын изилдөө башталган деп айтсак болот. Ал мындай деген: «географиялык терминдерде кыргыздардын тарыхы, анын башка тилдер менен, түрк, монгол тилдери менен байланышы берилет. Кыргыздар тили менен кошо Сибир жана Монголиядан кызыктуу географиялык терминдерди алып келишкен, ал аталыштар башка жерлерде кездешпейт. Ал аталыштар Алтай, Чыгыш Сибир, Монгол элдерине таандык». Окумуштуунун айткандары Кыргызстан гидронимиясына да тиешелүү болуп ишибиздин заманбап экендигинин далили катарында кызмат кылат[3].

Колдонулган адабияттар:

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 608с.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I. Б., 1997. 560с.
3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов: Антология концептов, Волгоград, 2005.
4. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода и концептов//Научные труды Центроконцепта. Вып.1, Архангельск., 1997.

5. Попова З.Д., И.А Стеркин. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку: Антология концептов. 2005, Волгоград
6. И.П.Магидович. История географических открытий. М., 1969. 285 б.
7. Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940.
8. Майзель С.С. Изафет в турецком языке [Текст] / С.С.Майзель. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 187 с.
9. Махмуд Кашгари. Девони луготит турк. Г.Абдурахмонов ва Муталлибовлар иштироки ва тахрири астида. 3-том, -«Фан»Ташкент, 1967. 404-40566. 4056.

Рецензент: филол.и.к., доцент Эргешбаева Н.А.